

Játsszunk Bartókot...

A II. forduló újabb zenéinek ismertetői részben megtalálhatók Kroó György Bartók-kalauzában:

- | | |
|--|-----------|
| 1. Két arckép (Ideális – Torz) Op.5. (1911-1916) | 38. old. |
| 2. Két kép (Virágzás, A falu tánca) Op.10. (1910) | 56. old. |
| 3. Zene húros hangszerekre, ütőkre és celestára (1936) | 187. old. |
| 4. Szonáta két zongorára és ütőhangszerekre (1937) | 197. old. |
| 5. Divertimento vonószekarra (1939) | 217. old. |

A további zenék tájékoztatója alább:

A-dúr Andante (1902)

Bartók zeneakadémiai hegedűs kollégájának, Arányi Adilának (Arányi Jelly akkor 15 esztendő nővérének) írta, „1902. nov. 23. emlékére”, hálából egy vasárnap délutáni, a rokonszenves Arányi család és barátai körében eltöltött házi mulatságért. A még teljesen romantikus, Bartók stílusjegyeit egyáltalán nem mutató *Andante* évtizedekig az Angliában élő Arányi nővérek birtokában volt. A dedikáció címzettje, Adila Fachiri 1955. július 5-i, Wigmore Hall-beli hangversenyén eljátszotta; a hagyatékából árverésen 1967-ben a budapesti Bartók Archívum vásárolta meg a kéziratot. Fakszimiléje, kottakiadása és az első Bartók lemezösszkiadás számára történt rögzítése a centenárium alkalmából jelent meg.

Somfai László

e-moll szonáta hegedűre és zongorára (1903)

Bartók zeneszerzői életművében a hegedű meghatározó szerepet játszik, annak ellenére, hogy Bartók – aki zongoristaként az európai élvonalba tartozott – egyáltalán nem tudott hegedülni. Az 1937-38-ban keletkezett Hegedűverseny, az I. és II. szonáta (1921, 1922) és a 44 duó a 20. századi hegedűirodalom korszakos remekműve, de a két Rapszódia és a fiatalkori Hegedűverseny (1907-08) is értékes és jelentős alkotás.

Bartók tanulóéveit és fiatalkori alkotásait az európai késő-romantika iránti vonzalom és a hazafias lelkesedés sajátos kettőssége határozta meg. Liszt, Mahler és mindenekelőtt Richard Strauss hatása leginkább a kamarazenei

műfajokban követhető nyomon; a „nemzeti” stílus legtipikusabb példája pedig az 1903-ban komponált Kossuth – szimfóniai költemény. Bartók – két jelentéktelennek mondható, gyermekkori kompozíciótól eltekintve – 1903 tavaszán találkozott először a hegedű-zongora szonáta műfajával, amelynek Beethoven által kialakított klasszikus-romantikus formamodellje és a német romantikus komponisták által megteremtett jellegzetes harmóniavilága egyaránt erősen hatott Bartók gondolkodásmódjára.

A fiatalkori hegedű-zongora szonáta I. és III. tétele 1903. február és május között, míg a II. tétel feltehetően augusztus-szeptemberben készült el. Kőszegi Sándor és Bartók előadásában már 1903. július 8-án, egy jótékonysági hangversenyen elhangzott, míg a teljes mű ősbemutatójára 1904. január 25-én, a Hubay-Popper vonósnégyes-társaság koncertjén, Hubay Jenő szólójával került sor. A szonáta egy héttel később Bécsben, majd 1905-ben a párizsi Rubinstein-versenyen is megszólalt, de Bartók nem volt teljesen elégedett a kompozícióval. Ezt jelzi, hogy az I. és III. tételt több alkalommal is átdolgozta. A sokáig publikálatlan szonátát – az autográf és a javított verziók felhasználásával – Denijs Dille és Gertler Endre adta közre 1968-ban.

Az e-moll szonáta „szolid zeneszerzői tudásról és nem mindennapi tehetségről árulkodik – írta róla Kárpáti János – és Bartók zeneszerzői kialakulásának fontos dokumentuma.” Nyitótételének (*Allegro moderato – molto rubato*) harmónia- és hangnemváltásai, tercpárhuzamai és váltóhangos dallamfordulatai Brahms stílusára emlékeztetnek, de a hegedű néhány motívuma a francia impresszionisták hatását is mutatja. A mű legértékesebb része kétségkívül az indulóritmusú főtémára épülő, hősi hangvételi II. tétel (*Andante*); míg a sebesen vágató, terjedelmes Finálé szilaj rondótémáiban – és annak transzformált változataiban – a verbunkos, a csárdás és a 19. századi népies műdalirodalom hatása is tükröződik.

Retkes Attila

Rapszódia zongorára Op. 1. (1904)

Bartók utolsó olyan reprezentatív zongoraműve, amely népzene-kutatói munkásságának kezdete előtt készült el, tehát nem tükrözi a folklór hatását. Az „első változat” megjelölés egy másodikra utal: e kompozíciónak ugyanis elkészítette Bartók a zongorára és zenekarra írt változatát is. (Viszont az első változatnak egy rövidebb formája is ismeretes, amely nyomtatásban is

megjelent!) A szólószongorás kompozíciót 1904 októberében kezdte írni Bartók – Gerlicepusztán, az egykori Gömör megyében, ahová ez év tavasza óta hosszú hónapokra, komponálásra visszavonult – és ugyanez év decemberében fejezte be Pozsonyban. Legalábbis ezt olvassuk a kézirat címlapján. A megjelent teljes első verzió végén is látható ajánlás – *Emmának, 1904. nov.* – Kodály későbbi feleségének szól (és nyilván a darab komponálásának súlypontjára utal).

A *Rapszódia* méreteiben nem éri el a *zongora-scherzót* (Op.2. 1904), de jelentőségében, bensőséges mondanivalójában jóval túlszárnyalja azt. A klasszikus keretek (szonáta-rondó formák) iskoláját megjárta Bartók ebben a művében a magyar műzenei építkezés történelmi tradíciójához talál. Az 1904-1905. évad Bartók szellemi fejlődésének jelentős állomása. Zenei kifejezőkészsége ekkor jut el a Liszt Ferenc művészetében európai műzenei szintre és a virtuozitás rendkívüli fokára emelt rapszodiához.

A darab két egybekomponált, ellentétes jellegű részre oszlik: egy lassú rubato karakterű fantáziára és egy csárdás típusú, gyors táncfináléra. Az egész művet a lassú rész visszatérése fejezi be. A *d-mollban* belépő első rész – *Mesto (Adagio)* – két szakaszban fejt ki keleties, bővített másodlépéssel kezdődő „főmotívumát” (Bartók elnevezése szerint). A második szakasz kezdetét a főmotívum imitációs visszatérés jelzi (*ppp* – pianississimo – *misterioso*). Az alapmotívumokat a két szakasz mindegyike más-más módon, különböző hangnemi tonalitásokban fejleszti tovább. Egybefogja mégis az egész lassú részt a főmotívum elemeivel átszőtt egységes zenei anyag, az improvizatív játékmód gazdag ornamentikája, rubato karaktere.

A második rész tempójelzése gyakran változik, a nyugodtabb léptékű *Traquillo* tánclejtésétől különböző fokozatokban gyorsul egészen a *Presto* száguldásáig, és mindvégig megtartja 2/4-es táncmetrumát és jellegét. Több rokonmotívumot sorol egymás után, közöttük a lassú rész motívumainak csárdásváltozatát. A *Presto* forgatagának végén hirtelen kiszélesítés készíti elő az első rész himnikus visszatérését most már D-dúrban. A *Rapszódia* zenei anyaga szüntelen modulációkban bontakozik ki – az alap *d*-tonalitástól nemritkán egészen az ellenpólusig – Asz-dúr, asz-moll, gisz-moll – távolodva.

Bartók az 1905-ös párizsi Rubinstein-versenyre készített zongora-zenekari verziót sokáig repertoárján tartotta, még a harmincas években is. Ekkorra a rapszódia-stílus érettkori művei jelentős csoportjának egyik fontos modelljévé vált; népzenei „*második anyanyelve*” mögött, mint „*első anyanyelv*” fontos

helyet töltött be. Ebben az értelemben a kompozíció Op.1-es jelzése nemcsak sorrendiséget jelöl, hanem bizonyos zeneszerzői alapállást is jelent. A szólószongora-változat bemutatójára Pozsonyban került sor, 1906. nov. 4-én, Bartók egy hazafias mozgalom, a „*Tulipán-mozgalom*” javára rendezett hangversenyén.

Demény János

Zongoraötös (1904)

A Kossuth szimfóniai költemény és a fiatalkori e-moll hegedű-zongora szonáta után komponálta Bartók. A partitúra tanúsága szerint 1903 októberében, Berlinben kezdett hozzá az új mű megfogalmazásához, és 1904 júliusában Gerlice-pusztán készült el vele. A zeneszerző Bartók abban az időben még főként az előadóművész Bartóknak komponált. E két fajta tevékenység – az alkotói és az előadói – egyformán fontos volt számára, és e kettő tölti majd be életét. Népzene gyűjtéssel még nem foglalkozott, az igazi népzene nem is ismerte. A *Zongoraötös*t egy bizonyos fejlődési szakasz záródarabjának tekintette, mert az ez után, Gerlicepusztán keletkezett két kompozíciót – a *Rapszodiát* és a *Scherzot* – már ellátta opus-jelzéssel. A kvintett még a komponálás esztendejében bemutatásra került ugyan, de nyomtatásban csak 1970-ben jelent meg. Az ősbemutatóra a bécsi Ehrbar-teremben került sor 1904. november 21-én a zeneszerző és a Prill-kvartett előadásában. A Budapesten megjelenő német nyelvű *Pester Lloyd* bécsi tudósítója lelkes beszámolóban méltatta az ifjú szerzőt és darabját. A *Zongoraötös* magyarországi premierjét 1904. december 4-re tervezte a Grünfeld-Berger Vonósnégyes, ugyancsak a szerző közreműködésével. A pesti napilap, az *Újság* kritikusja áradozva írt róla, Bartók azonban kivágta és elküldte bécsi barátjának, megjegyzést fűzve hozzá: „*Ez aztán a baki! Grünfeldék nem tudták megtanulni Ötösömet!* (Helyette Bartók Schubert Pisztrángötösének zongoraszólistájaként működött közre!!)

A mű megkésett bemutatójára végül 1910. március 19-én, Bartók első szerzői estjén került sor a Waldbauer-Kerpely Vonósnégyes előadásában, egy műsoron a zongorára írt Bagatellekkel és az I. vonósnégyessel. Bartókot joggal dühítette, hogy újabb művét a régebbivel összehasonlítva a kritika dicsérte a zongoraötösöt és nemtetszését fejezte ki a kvartettel kapcsolatban. A *Zongoraötös* – noha a korai szimfonikus alkotásaikor példaképként említett Liszt, Brahms, Richard Strauss – hatásai itt is jól hallhatók, magyar szerző romantikus kamaraműve alig

maradt az utókorra. A négytétel kompozíciót lassú bevezetéssel induló *Allegro* nyitja, fantázia-szerű szonáta-formában. Ezt *Vivace (Scherzando)* követi – ugyancsak romantikus hagyomány. Közjátékokkal bővített témája rondószerűen többször megszólal, majd trió alkotja a középső részt, végül a főrész témái fordított sorrendben térnek vissza. A harmadik tétel (*Adagio*) inkább méltóságteljes magyar táncra emlékeztet, mint a megszokott dalformára. Más-más tempójú és karakterű témákból építkezik, hogy megállás nélkül (*attacca*) kapcsolódják a *Finálé*hoz, amely a Liszt-rapszódiaik friss részére emlékeztet. Repríz-jellegűen felidézi a korábbi tételek témáit. Az ezekből felépülő háromrészes forma *fugató*val és betetőzőként *strettó*val zárul. A *Zongoraötös* fiatalos lendületű rendkívül kifejező alkotás: méltó kezdete egy szédítő ívű pályának.

Bónis Ferenc

Gyergyóból – három csíkmegyei népdal furulyára és zongorára (1907)

Zongoraváltozata jól ismert, de az eredeti forma a „tilinkóra” és zongorára készült letét. Maga a hangszernév Bartók kezdeti néprajzi tapasztalatlanságára vall: Akkor még nem tudta, hogy a voltaképpen tilinkó hosszú, lyukak nélküli furulya, míg ő egyszerű parasztfurulyán előadott darabot rögzített fonográfján első erdélyi Csík megyei gyűjtőútján, 1907 augusztusában Gyergyó-tekerőpatakon egy 50 éves férfi előadásában (Egy korai fotó tanúsága szerint a cvikkeres Bartók maga is játszott furulyán.) A három népdal – eredetileg vokális dallamok cifrázott hangszeres előadásban – pezsdítő élmény volt számára. A *rubato* első darabban a barokk zenével vetekedő díszítéseket fedezett fel; a másodikban ütemváltásokat hallott ki a paraszti előadásból; a harmadikban (amelyet a *Nyolc magyar népdalban* is feldolgozott) egy *Tempo di marcia* feszes táncritmusban gyönyörködött – és megtartva a néprajzilag hiteles alakot, mindehhez ő maga az ősi eredetű dallamokhoz illő modális harmónia-fordulatokat rögtönzött. A tilinkó-zongora (furulya-zongora) letét egyébként magánügy-kompozíció volt, Geyer Stefinek ajándékozta 1907 őszén, majd amikor novemberben a Rozsnyai-cég vállalkozott a kiadásra, Bartók elkészítette a nyilvánosságnak szánt, valamivel kidolgozottabb zongora változatot.

Somfai László

Tizennégy bagatell zongorára Op.6. (1908)

A ciklus pontos magyar címe a Rozsnyai-cég első kiadásának borítóján „*Bartók Béla 14 zongoradarabja Op.6.*”. A Beethovenre emlékező bagatell-elnevezést Bartók maga fogalmazta belső címlapra tetette: „*14 Bagatellen für das Pianoforte Op.6.*”. A sorozat keletkezésének időpontja 1908 első hónapjaira tehető. Néhány darabhoz különféle dátumokat írt, néhányat utóbb törölt róluk. Végül a nyomtatott kotta végén a sorozat lezárásának időpontja „*Budapest, 1908.V.*” A ciklus zártkörű bemutatója a 27 éves Bartók egyik legszebb sikere volt. 1908. május 27-én Bécsből azt írta édesanyjának, hogy „*...Busoninak nagyon tetszett a '14 nagyobb zongoradarab' és nagyon szeretné, ha hétfőn zongoraosztályában előjátsszám őket növendékeinek. Gyönyörű ajánlólevelet írt a Breitkopf & Härtel cégnek...*” Ők ugyan nem merték kiadni, de Rozsnyai reklám céljából idézhette Busoni néhány elismerő sorát: „*...ezeket a darabokat a jelenkor legértékesebb és legegységibb alkotásai közé sorolom; amit a szerző bennük mond, az rendkívüli, teljesen eredeti, mégpedig nem a szó hétköznapi értelmében...*” A nyilvános ősbemutatóra az 1910-es párizsi Magyar Fesztivál egyik koncertjén március 12-én került sor, ahol 13 darabot játszott Bartók. Magyarországi bemutatója híres első szerzői estjén, a Royal-teremben volt, ahol a 14-ből kimaradt a VI., VIII., XI. és XIII. darab. Egyik korai méltatójának, *Edwin von der Nüll*-nek később nyilatkozva Bartók maga kifejezetten kísérletieknek nevezte ezeket. Egyébként a bagatellek zongorastílusát szándékosan úgy alakította, hogy a pedagógia is hasznát vegye. Többségük technikailag könnyű, oktávfogás alig található bennük. Amúgy a bagatellek mindegyike kiérlelt kompozíció, némelyike tagadhatatlanul célzatosan használja eszközeit. Az I. a politonalitás kísérlete, felső szólamában négy kereszt, az alsóban négy „b” előjegyzéssel. A többitől eltekintve a IV. és az V. népdaltémát dolgoz fel: Előbbi a Tolna-megyei Felsőiregh-ről származó *Mikor gulásbojtár voltam...* kezdetű magyar, utóbbi Gömör-megyei szlovák dallam. A három utolsó saját érzelmeinek szószólója: A Geyer Stefivel történő szakítás utóregzései. A XII. a régi siratódallamok szenvedélyes rubatóit idézi, a XIII. gyászinduló, amelynek a keserű alcíme „*Elle est morte*” (Ő meghalt). A XIV. a lezajlott dráma szatirikus utóhangja, egy triviális keringő, amelynek alcíméül írta a téma fölé: „*Ma mie qui danse...*” (Szeretőm táncol). Ebből született utóbb a *Két arckép* második része, a „*Torz*”, amely a fiatalkori Hegedűverseny nyitótételének alig változtatott „Ideális” portréjához társul.

Somfai László, Pándi Marianne

Tizenöt magyar parasztdal (1914-1918)

A sorozat keletkezésének pontos dátumáról nem tájékoztat a zeneszerző. Sem az 1920-ban megjelent eredeti zongorás formához, sem az 1933-ban *Magyar parasztdalok* címen meghangszerelt változathoz nem írta fel a komponálás időpontját. Valószínűleg már 1914-ben dolgozott rajta – méghozzá a ciklus második felét kitevő *Régi táncdalokon*. Az első hat bizonyos 1918-ban készült, hiszen némelyik népdalt abban évben gyűjtötte. A sorozat második felét Pozsonyban mutatta be Bartók 1920. április 16-án, a többiből 1923. február 27-i budapesti hangversenyén játszott válogatást. Bartók maga nem tartotta szükségesnek sorozatként előadni, koncertjein és lemezfelvételein sem szerepel mindegyik, és sajátos összeállításban szólaltatta meg a parasztdalokat. Mindenesetre mégis különös és jellegzetes Bartók-modell a mű négyrészes formai koncepciója. „Nyitótételként” fogható fel az I-IV. darab, a „*Négy régi keserves ének*.” „*Scherzo*” a címe az V. darabnak, amelyben az ironikus szövegű „*Feleségem olyan tiszta*” kezdetű népdal minden szakaszát változatos díszítések cifrázzák. Ezután pilléreként áll az *Angoli Borbála* c. népdal, a Békés-megyei Vésztőről. A megesett leány 23 strófás balladáját kilenc különböző karakterű és hangulatú variációban dolgozza fel. Végül mintegy Finálé, következnek a *Régi táncdalok* különösképpen a legkorábbi, egyszersmind legegyszerűbb feldolgozásmódjával. A XI. kivételével gyorsabb, feszesebb ritmusú dalok sorát egy szöveg nélküli dudanóta zárja.

Somfai László, Pándi Marianne

Nyolc magyar népdal (1907-1917)

A *Nyolc magyar népdal* megírásának dátumát Bartók, közelebbről nem részletezve utólag 1907–1917-ben jelölte meg. Kodály egy utalása szerint (lásd *Documenta Bartókiana* Heft 4, 144.) a *Magyar népdalok* első és tervezett második füzetének kétszer tíz dalán kívül már akkor, tehát kb. 1906–1907-ben további feldolgozásokat is készített Bartók, amelyek közül öt a *Nyolc magyar népdal* sorozatában jelent meg. (Az V. dal hangszeres változata egyébként 1907-es kompozícióban a *Három Csík megyei népdalban* bukkan fel.) A végleges füzet valóban 5+3 dal utólagos egybeillesztése; a két réteg stílusban is különbözik, bemutatásukra is több esztendő eltéréssel került sor. A régebbi réteg az *Öt régi magyar népdal Csík megyéből* címmel (a mai számozás szerint I, IV, II, III, V sorrendben 1911. november 27-én került közönség elé az Új Magyar

Zene Egyesület első bérleti koncertjén, Budapesten; *Róna Dezső* operaénekest Bartók kísérte zongorán.

A második réteg a háborús idők aktualitásának köszönheti létét. Bartók és Kodály engedélyt kapott, hogy a katonák körében népdalgyűjtést végezzen (1916–1917). Ennek mintegy művészeti melléktermékeként 1918. január 12-én a bécsi Konzerthaus nagytermében (egy „*Historisches Konzert*” keretében), illetőleg február 11-én a budapesti Operaházban (jótékony célú katonahangversenyen) hangzottak el népdalfeldolgozások, egyebek között a *Nyolc magyar népdal* VI–VII–VIII. darabja is; mindkét alkalommal *dr. Székelyhidy Ferenc* énekelt Bartók zongorakíséretével. A budapesti koncerten *Székely katonadalok* címmel szólaltak meg *Kodály Zoltán (Kádár István) és Kodályné Sándor Emma* feldolgozásai (*Doberdó dal, Huszár dal*) között Bartók új tételai (ekkor még tételcímmel, részben eltérő szövegstrófákkal; No. VI: „*Sorozási nóta*”, No. VII: „*A katona búcsúja*”, No. VIII: „*A katona tavaszi dala*”). Az 5 és a 3 feldolgozást akkor kapcsolta össze Bartók füzeté, amikor az *Universal Edition* hozzákezdett kiadatlan darabjainak publikálásához; 1918 nyarán kapta meg a kéziratot a kiadó, és a fordítási nehézségek megoldása után 1922-ben jelentette meg. (Nagy szerencsénkre a hanglemez megőrizte máig felülmúlhatatlan hiteles előadásukat Bartók zongorakíséretével; hét dal jelent meg a füzetből lemezen 1930-ban: *Basilides Mária* énekelt az 1., 3., 2. és 5. tételt, *dr. Székelyhidy Ferenc* pedig a 6., 7. és 8. dalt *His Master's Voice AM 1671 és AN 215.*)

Somfai László